

ինձ Յիեռհիյեայ բէկ, ի Ֆռանկի ի Հայոց կոչվէյի Ֆռանկ Նղիայ» (Թղ. 98ա)¹: Նաբէն սակայն կրօնական այս համոզումն ալ կը տկարանայ իր քով (հմմտ. վերը):

Մուշեղեան բարեկազմ արտաքին ունեցած է² (Թղ. 9ա): Հասակն աւելի միջակ եղած (Թղ. 122ա): Տայքի ջուրն ու օդն իրեն ուժեղ կազմուածք մը տուած են, որով կրցած է տոկալ հիւանդութիւններու եւ շղթաներու: Արկածախնդիր աստանդական կեանքն անզոր եղած է իր ջղերը տկարացնելու, թէեւ երբեմն զանոնք չափազանց ցնցած է: Բանի մը անգամ հիւանդութենէ տառապած է ու Կարնոյ մէջ եւ անկէ յառաջ Պոլիս ցաւաշատ անքուն գիշերներու համբերած: Ռուսերէ տրուած մահադեղով թէեւ, չ'ըլլար կենազուրկ, սակայն իր վրայ կը մնայ հիւանդութիւն մը, որմէ ապաքինելու համար կը սկսի «մօր կաթն ըմպել» (Թղ. 144ա):

Ստիպուած հոս կը փակենք Նղիայի կեանքին պատմութիւնը: Դժբախտաբար մեզի չ'է հասած իր ազգային գործունէութեան յեակատար ու ճշգրիտ ծանօթութիւնը: Նմանապէս կ'անդիտանանք թէ՛ ուր, երբ եւ ի՞նչ պարագաներու տակ իր մահկանացուն կնքած ըլլայ:

(Շարունակելի:)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ի Ր Ա Ն Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՌԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Ծ Գ.

681 ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

(Շարունակութիւն:)

Գլուխ Ե.

Պատմական մաս զօրաշուքերու եւ ընդհարումներու:

1.

Մշոյ դաշտին կոհնները:

Լուկուլոս Մշոյ դաշտը մտնելէն վերջ միայն զգաց թէ ծանրապէս սխալած էր իւր բրած հաշիւներուն մէջ: Հայկական բարձրագաւառին յատուկ կլիմայական երեւոյթներուն ըստ բաւականի ծանօթութիւն չունենալն էր պատճառ իւր այս առաջին յուսախաբութեան. վասն զի երբ նա Կորդուաց երկրէն մեկնեցաւ՝ ամառուան խորքն էր արդէն, եւ տեղական արմախքը հասունցած էր հոն ամէն կողմ. մինչդեռ հոս, Մշոյ բարձրաւանդակին վրայ, — որ 500-600 մետր աւելի բարձր է քան Տիգրիսի դաշտագետիւնը¹, — տեսաւ որ ցորենը դեռ ատորացած իսկ չէր², — թէեւ Օգոստոս³ հնձոց ամիսը մօտ էր, — բարձրագաւառին վրայ տիրող գարնանային սաստիկ ցուրտերուն երեսէն³: Ահա այս պարագան նա նկատի առնուլ կրցած չէր, երբ բանակի համար ճամբու պաշարը հոգալ ստիպուած էր Կորդուաց երկրէն: Այս ձախող պատահարէն սակայն առանց ամենեւին շուարելու, կազմեց իւր բանակը, շարժեց գունդերն իրենց տեղերէն, խաղացուց զանոնք դաշտագետին խորերը, այն վստահութեամբ որ Հայք պիտի չտատամին իր վրայ յարձակիլ, որուն միայն նա տենչանօք կը սպասէր: Սակայն Հայք իրենց ամրացած գիւղերուն վրայ անշարժ կեցան, առանց

¹ Եղիա գրուած էր Վարդարանի կամ Պոսկիւնի ջերմեանդութեան եղբայրութեան (Թղ. 68բ):

² Հայերու նկատմամբ Եղիա կը հաստատէ թէ «Ազգն մեր զօրեղ է, յաղթանգամ, քսչ, գեղեցիկ եւ պարզ» (Թղ. 267բ):

¹ Կարբէ. անդ. էջ 17:

² Plut. Luc. c. 31.

³ Կատիոս Դիոն, գիրք 35, գլ. 4:

կարեւորութիւն ընծայելու Լուկուլոսի այս հրապոյրներուն:

Հնարագէտն Միհրդատի կազմած այս ծրագրին բուն իսկ նպատակը, ինչպէս վերեւ ալ արդէն ըսեր էինք, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ իւր հեծեալ գունդերու գերակշռութեամբը թշնամի ուժերն ամէն կերպով հարուածելով զանոնք տեղւոյն վրայ բնաջնջել, առանց այս ընդհարումէն ինքն եւս վնասուելու: Իւր այս ռազմական ծրագիրն իրագործելու նպատակաւ բաժնեց հայա-կոյտ բանակը երկու ուրոյն գումարտակներու, որոնց միոյն, որ հետեւակազօրէ ու քանի մը հեծեալէ կը բաղկանար, հրամանատարութիւնն ինքն ստանձնելով, քաշուեցաւ բարձունքներու վրայ, ու հոն ամրացաւ. իսկ երկրորդ գումարտակին, որ ամբողջովին հեծելազօրէ կազմուած էր, հրամանատարութիւնը Տիգրանի յանձնելով, բաց դաշտի վրայ դիրք բռնել տուաւ անոր, եւ յանձնարարեց հռոմէական բանակին շուրջը շարունակ թափառելով՝ զայն նեղել, ու գլխաւորաբար անոր պարենաւորումը խափանել: Հռոմայեցիք հոս երկու սրոյ մէջ ինկած էին. վասն զի դաշնակիցներն որոշիչ ճակատ տալէ կը զգուշանային ու կը խուսափէին, համաձայն իրենց ծրագրին, ու երբ հռոմայեցիք անոնցմէ միոյն վրայ կը յարձակէին, միւսն իսկոյն թիկունքէն իրենց վրայ կը խոյանար, եւ այսպէս փոխադարձաբար¹:

Այսու հանդերձ, ճակատ կազմած հռոմայեցի լեգէոնները կրցան հայ թեթեւաձի հեծելազօրաց քանի մը աննշանակ յարձակումներն ետ վանելով բազմաթիւ գիւղեր թալլել ու քանդել, եւ, մինչեւ իսկ հակառակ Հայոց բռն դիմադրութեան, քանի մը հարուստ մթերանոցներ եւս ձեռք ձգելով՝ մէջը համբարուած պաշարով իրենց պարէնի պակասը լրացնել²: Այս փոքրիկ յաջողութիւններով հանդերձ սակայն Համարձակեցաւ Լուկուլոս իւր ամրացած դիրքէն քայլ մ'անդին յառաջանալ, վասն զի հայ բանակը բացարձակապէս հակառակ էր որոշիչ ճակատամարտ մը մղելու գաղափարին, որմէ միայն իր փրկութիւնը կը սպասէր Լուկուլոս: Նա համոզուած էր, թէ մեծ ու որոշիչ ճակատամարտով մը միայն պիտի կարենար թշնամւոյն դիմադրական վերջին այս ոյժն ալ խորտակել. մինչդեռ փոխանակ անոր՝ դաշնակից արքայից կողմէ իրեն այժմ կը պարտադրուէր յառաջամար-

տիկ փոքր գուպարածներ, որոնց մէջ ինքն էր առաւելապէս տուժողը քան թէ թշնամին. վասն զի հայ այրուձին իւր արտաքոյ կարգի արագութեան շնորհիւ, կարող էր սկսուած կռիւ մը՝ որ իրեն համար աննպաստ պիտի վերջանար, անմիջապէս ընդհատելով փախուստ տալ, եւ առանց հետահաս ըլլալու զինքը հետապնդող հռոմայեցի հեծեալներէ, փախուստի միջոցին յետս ընդդէմ դարձած անոնց վրայ նետեր տեղացնել ու անոնցմէ շատերն այս կերպ դիմաւալ գետին փռել կամ վիրաւորել: Բաց աստի, Լուկուլոս իւր դէմը հակառակորդ մը միայն ունէր, որմէ, յիշաւի, պատճառներ ունէր նա խիթալու, եւ եթէ ինքն ուզէր նախադարձաւ ըլլալ Միհրդատի վրայ, կը վախնար Տիգրանի անվեհեր ձիաւորներէն, որոնք յանկարծ իրենց դիրքերէն դուրս խոյանալով՝ կարող էին թիկունքէն անխնայ հարուածել հռոմէական լեգէոնները: Այս ամէն դժպէսի պարագաները հասուն խորհրդով մի առ մի կշռելէ յետոյ Լուկուլոս բնականաբար պիտի ուզէր Հայերն իրենց թաքստոցներէն դուրս հրապուրել, եւ բաց դաշտի վրայ իրեն դէմ ճակատելու ստիպել զանոնք:

Այս նպատակաւ ալ յառաջ շարժեց նա իւր բանակը մինչեւ Միհրդատի ամրացած դիրքերուն առջեւները, ու բանակեցաւ դէմ յանդիման անոր բանակին, որպէս զի գոնէ այսու զինքը ստիպէ բաց դաշտ իջնելով իրեն դէմ ճակատելու, եւ կամ որպէս զի զինքը պաշարման տակ պահելով՝ անգործութեան դատապարտէ¹: Այս պարագայիս մէջ անգամ ակնբեւ տեսնուեցաւ առաւելութիւնը Հայոց ռազմավարական այս ծրագրին, զոր հայ սպայակոյտը այնքան խղճամիտ հաւատարմութեամբ կրցաւ գործադրել բոլոր պատերազմներուն մէջ: Այն ինչ սկսելու վրայ էր Լուկուլոս Միհրդատի ճամբարը պաշարման տակ առնուլ, եւ արդէն սկսած էր անոր բանակած լեռան շուրջը խրամներ բանալով զայն չորս կողմէ շրջապատել, յանկարծ Տիգրան իւր ստուարութիւ ու պնդակազմ ձիաւոր գունդերուն գլուխն անցած դարձեալ երեւան եկաւ, ու այս անգամ, ապահովաբար, Լուկուլոսն իւր ամբողջ բանակովն երկու կրակի մէջ պիտի յաջողէր առնուլ, եթէ հռոմայեցի հրամանատարն իւր հեծելազօրաց այրնտիր մէկ գունդը, յարմարատեւին, Տիգրանի ձիաւորներուն վրայ արձակելով, անոնց գրոհը՝ ընդարձակ հեռաւորութեան մը վրայ կասեցուցած չըլլար:

¹ Հայ բանակին ռազմական սղն ծրագիրը Ապպիանոսէ՝ Միհրդ. գլ. 87, բացայայտ կ'իմացուի:

² Plut. Luc. c. 31.

¹ Appianus, Mithr. c. 87 եւ Plut. Luc. c. 31.

անգամայն գիտցած էր զայն, այս երկրորդ անգամ, իւր ծրագիրներուն իրականացմանը ծառայեցընել օգտակարապէս:

Տիգրան իւր մայրաքաղաքը փրկելու հոգէ մղուած՝ ետ շարժեց իւր բանակը, եւ չորրորդ օրը բանակեցաւ Արածանեոյ աջակողմեան եզերքը¹, որպէս զի դիմակալ ըլլայ Հռոմայեցւոց, ու չթողատրէ անոնց գետին աջ կողմն ոտք կոխել. վասն զի գետէն հարկ էր անցնիլ, եթէ Արտաշատի վրայ դիմել կ'ուզուէր: Գրեթէ միեւնոյն ատեն հասան նաեւ Հռոմայեցիք Արածանեոյ ափը, հայ բանակին ճիշդ հանդիպակաց եզերքը², այնպէս որ հոս եւս դարձեալ — ինչպէս տարի մը յառաջ Տիգրանակերտի քով — գետով մը միայն իրարմէ անջատուած՝ երկու հակամարտ կողմերը դէմ դէմի բանակած կեցած էին:

Հետեւեալ օրն, Լուկուլլոս, որ հոս եւս նախադրածակ էր եղած, առաւօտեան դէմ, անցաւ Արածանին: Թէ ճակատամարտը հետեւեալ՝ այսինքն հինգերորդ օրը տեղի ունեցած է, կը հետեւի *παρεστρατοπέδευσεν τοῖς Ῥωμαίοις* խօսքէն, որ երկու հակամարտ կողմերու եւս բանակ դրած ըլլալը կ'ենթադրէ: Այս բանակադրութիւնը սակայն կրնար միայն օթագան ըլլալու ծառայած ըլլալ հռոմեական բանակին. վասն զի կարող էին Հռոմայեցիք իրենց չուի միջոցին անմիջապէս Արածանին անցնիլ՝ առանց հոն նախապէս բանակ հաստատած ըլլալու, նոյն իսկ եթադրելով որ անոնք կանխաւ ձախ եզերքին վրայ քիչ մը ժամանակ եւս դադար առած նստած ըլլային: Յամենայն դէպս սակայն Լուկուլլոս իւր այս արշաւին ձախողութեան պարագան եւս նկատի առնելով՝ կանխաւ հոգացած ըլլալու էր իւր բանակին համար ամուր համախմբապէս մը, որով կրնանք գրեթէ ապահովաբար ընդունիլ, որ նա չորրորդ օրուան մէկ մասը յատկապէս պէտք էր նուիրած ըլլալ բանակետղին ամբողջութեանցն, առանց նաեւ զօրաց պէտք եղած հանգիստը զանալու:

Ուստի եւ, առաւօտուն, իւր բանակը ճակատեցուց Լուկուլլոս: Ճակատ մը հնար էր արդէն կարգել, առանց վտանգի, ձախակողմեան եզերքը. վասն զի նոյն միջոցին գետն այնքան ծանծաղ էր, որ լայն տարածութեան մը վրայ կազմուած ճակատի մը համար հնարաւորութիւն կար անկէ անվտանգ հունելու: Լուկուլլոս իւր ձեռքին տակ ունեցած վաշտերէն տասուերկու-

քը՝ իբր յառաջապահ, շարեց ճակատին առջեւ, իսկ մնացածները՝ իբր վերջապահ, կարգեց ճակատին ետեւ, որպէս զի թիկանց կողմէ եղած հայ հեծելազօրաց յարձակումներուն դէմ ճակատն ապահովէ, ու յետոյ, որպէս զի ինքն եւս, ի պահանջել հարկին, իւր պահեստի վաշտկան զինուորներուն գլուխն անցած կողմնակի յարձակման ձեռնարկել կարենայ: Այլ եւս յաղթութեան մը վրայ լիայոյս, մատոյց նա, ըստ սովորութեան, Հռոմայ աստուածներուն օրինական զոհը, որմէ յետոյ ժողովեց խանդալի իւր լեզէոնները, եւ շտապեցուց զանոնք գետին հանդիպակաց եզրը՝ յաղթութեան դափնեոյ մ'եւս ի խնդիր:

Արածանեոյ աջակողմեան եզերքը ճակատեցուցած էր արդէն Տիգրան իւր ամբողջ հեծելազօրը: Ա'երեւայ թէ հայ հետեւակազօրն այս ճակատամարտին մասնակցած էր: Պլուտարքոս հայ հետեւակազօրաց նկատմամբ խօսք չ'ընէր. նմանապէս Կասիոս Գլոնի նկարագրութենէն պայծառ չի հասկըցուիր, որ այս ճակատամարտին հայ հետեւակ գունդերն եւս իրենց մասնակցութիւնը բերած ըլլան: Մանաւանդ թէ ճակատամարտիս ամբողջ նկարագրութիւնը բացարձակապէս կը տարամերժէ այդպիսի հնարաւորութիւն մը, քանի որ հոն ուղղակի ձգտում մը կ'ընդնշմարուի շեշտելու հայ հեծելազօրաց սրնթութեանը ու անոնց՝ Հռոմայեցւոց բոլորովին անընտել ու անսովոր պատերազմելու նոր ձեւը: Հետեւաբար մենք իբր ստոյգ կարող ենք նկատել, որ երբ վերահասու եղաւ Տիգրան, թէ Լուկուլլոս իւր մայրաքաղաքին՝ Արտաշատի կը սպառնայ, իսկոյն իւր թեթեւաձի հեծելագունդերով միայն հետամտեցաւ Հռոմայեցւոց, ու անոնց գետէն անցըր խափանելու համար՝ աջ եզերքը ճակատ յօրինեց: Սակայն մինչեւ որ Լուկուլլոսի այս զինուորական շարժումներէն անոր Արտաշատի վրայ չուելու մտադրութիւնը հասկըցուելով՝ Տիգրան հռոմեական բանակը հետապնդելու ելաւ՝ ուշ էր արդէն, վասն զի այնքան յառաջացած էին արդէն Հռոմայեցիք, որ անհնար էր թէ կարենար հայ հետեւակազօրն անոնց հետահաս ըլլալ:

Հետեւաբար Արածանեոյ ճակատամարտը սոսկ ձիաւորներու ընդհարում մըն էր՝ մղուած Հայոց կողմէ, առանց հայ հետեւակազօրաց մասնակցութեան. ուստի եւ Մոմսէն¹, բնաւ պատ-

¹ Հմմտ. ճակատամարտի մասին Plut. Luc. c. 31.

² Ըստ Սալլուստիոսի, Գ. հակար. 74, առաջին անգամ բիթանայի գունդերն էին գետեզը հասնողները:

¹ Römische Geschichte III, S. 75. (Տես Աթուրեան, Հայոց նախնական պատմութիւնը ըստ Մոմսէի, Վրդպա. 1904, էջ 191)

ճառ մը չունի կարծելու թէ՛ «Հայ հետեւակազօրն ալ ներկայ էր, սակայն կարելի չեղաւ զայն ճակատեցընել»¹։ Ուսկէ՞ սակայն այս ենթագրութիւնը։ Մեր առջեւն եղող աղբիւրներէն ո՛չ մէկն այդ մասին խօսք կ'ընէ։ Ես կը կարծեմ թէ այս ենթագրութիւնը հիմնուած է սխալ հասկացողութեան վրայ՝ Կասիոս Գիոնի մէկ տեղիքին, ուր պատմագիրը՝ հռոմէական այրուծիուն Հայոց հետ ունեցած բախումներու միջոցին անոնցմէ կրած դժուարութիւնները թուելէ յետոյ, վրայ կը յաւելուէ *τῷ δὲ περὶ οὐδὲν αὐτῶν ἔς χεῖρας ἦεν*։ Ո՛վ չի տեսներ թէ հոս այս վկայութիւնը հոռմէական հետեւակին համար բտուած է, որ թշնամի հեծեալազօրաց (= *αὐτῶν*) արագաշարժ սրընթացութեան պատճառաւ չէր յաջողած անոնցմէ ոչ մէկ զինուոր գերի բռնել¹։

Արդ ուրեմն գետին հանդիպակաց եղերքն երկու ճակատի վրայ շարուած՝ Հռոմայեցւոց կը սպասէին հայ հեծեալագունները միայն։ Կենդրոնը ճակատեցուցած էր Տիգրան իւր մարտնչութիւն անձնապահ ձիաւորներու բազմաձեռն գունդերը։ Իսկ մարդական աղեղնաւորներու եւ վրացի նիւզակաւորներու հեծեալագունները առաջին գծին վրայ։ Տիգրան իւր բոլոր նիւզակակիցներէն գլխաւորաբար այս երկու զօրագուններու վրայ էր որ մեծ վստահութիւն ունէր, եւ այս պատճառաւ ալ անոնց վիճակած էր հռոմայեցի հեծեալագունը կեղծ փախուստով մարտավայրէն հեռացընելու, եւ զայն վայրավատին ցրուելու կարեւորագոյն պաշտօնը։ Այս կերպ կարծեմ միայն կարելի պիտի ըլլայ մեկնել Պլուտարքոսի մէկ տեղիքը, ուր նա այս երկու զօրաբաժիններն, իբր լաւագոյն նիւզակակիցներ, մէկ շունչով գովելէ ու դրուատելէ յետոյ, զանոնք՝ իրենց այս արագ արագ փախուստ տալուն համար, խստիւ կը պատարակէ։

Ճակատամարտն սկսաւ հռոմէական այրուծիուն Մարգացւոց ու Վրաց վրայ գործած յար-

ձակամար։ Լուկուլլոս նախ յարձակելու հրաման տուած էր իւր հեծեալազօրաց, որպէս զի անոնք իւր լեզէններուն անցքը պաշտպանեն, որ եւ յաջողութեամբ վերջացաւ մեր վերը յիշած կարգաւ, արագ եւ անթերի։ Հոս, ապահովաբար, կարելի է ներմուծել Գիոնի *ἄρα* գլխուն մէկ տեղիքը, ուր յիշատակուած դէպքը հեծեալաղեղնաւորներու միայն կրնայ պատշաճիլ, եւ ուր, առաջին անգամիւ ըլլալով, Հռոմայեցւոց դէմ կը ճակատի մարդական գունդը, որուն պատերազմելու նորաձեւ եղանակը բոլորովին անծանօթ էր Հռոմայեցւոց, ու զարմանքը շարժած էր անոնց։ Յորչափ այս երկու թշնամի հեծեալագուններն առանձին իրարու կը բախէին՝ մարդական ու վրական գունդերն իրենց դիրքերն հերոսաբար կը պաշտպանէին. սակայն երբ հետեւակներէ բաղկացած հռոմէական վաշտերն եւս գետին աջակողմն անցնելով կռուին խառնուեցան, հայ հեծեալագուններն, իրենց կանխաւ տրուած հրամանին համաձայն, իսկոյն փախուստ տուին՝ երկու զանազան ուղղութեամբ, թշնամի հեծեալներէ խստիւ հետապնդուած։ Եւ այսու ճամբայ բացին Հայոց ստուար բանակին թշնամոյն վրայ գրոհ տալու։ Մարգացիք իրենց անսովոր արագութեամբն ու ճկունութեամբը կրցան՝ առանց վերաւոր տալու, միշտ խուսափիլ իրենց վրայ արձակուած նետերէ։ Մինչդեռ իրենք՝ իրենց փախուստի միջոցին, ձիու նուսէն երեսնին դէպի հետամուտները դարձուցած, Հռոմայեցւոց վրայ՝ թոյնի մէջ մտնած սլաքաւոր նետեր կը տեղացընէին տարափանման։ Այս նետերուն ծայրերը կրկնապատիկ էին. մին բունին վրայ հաստատուած էր անշարժ, իսկ միւսը շարժական, եւ առաջին սլաքին վրայ ագուցուած։ Եթէ վերաւորեալն մը մարմնէն այսպիսի նետ մը բռնութեամբ հանուելու ըլլար՝ շարժական սլաքը — որ շատ փոքր էր — մարմնոյն մէջ մտնած կը մնար անպատճառ, անհնարին վէրք պատճառելով անոր, որ անբուժելի կը մնար միշտ. նոյն իսկ եթէ սլաքարգել խոցուածքն անշանակ եղած ըլլար, սակայն դարձեալ մահն անխուսափելի կ'ըլլար։

Արդ, երբ ձիաւորներու ընդհարումն այսպէս ճակատէն սկսելով երկու թեւերու վրայ եւս տարածուեցաւ, հայ ու մարական այրուծին ընդոստ ընթացքով հռոմէական ճակատին առաջին գծին վրայ սկսաւ յարձակիլ, ան յուսով, որ մարդական ու վրական հեծեալները՝ որոնք նոյն միջոցին հռոմէական ճակատի թեւերուն հետ կը զարնուէին, թշնամոյն հեծեալազօրը պարտութեան մատնելէ ետք՝ նոյնին զօրավիգ եղող

¹ Այլ սխալի Աստուրեան, անդ էջ 66 ծնթ., Մոմսենի թիւ ելեւով, երբ առանց դրական ուեւէ մէկ ապացոյց մէջբերելու, կը վճռէ. «Եթէ հարկ իրաւունք չունի այս կարող տարբեր հասկընալու հակառակ Մոմսենի, որ Գիոնի բացատրութիւնը շատ ճիշտ հասկըցեր էր՝ եւ սակայն Աստուրեան ինքն եւս տարբեր գաղափար մը յայտնած չ'ըլլար, երբ նոյն տեղը կ'ըսէ. «Բառաջխաղացման ատեն հայկական այր ու ձին հռոմէականը նեղը խոթեց, բայց հետեւակներու հետ բախելէ հետի կեցաւ, եւ ամեն ատեն ետ քաշուեցաւ»։ — Անհնար է ենթադրել, որ հայ հետեւակազօրը ներկայ եղած ըլլայ, եւ ամբողջ ճակատամարտին տեւողութեան պարզապէս գիտողի գիւրջին մէջ ամփոփուած կեցած ըլլայ ձեռքերը ծալած։

Հոռմայեցի վաշտերու վրայ եւս կողմնակի յարձակում կը գործեն: Զայս կռահած ըլլալու էր յամենայն դէպս Ղուկուլտոս, որ վերջոտնելու փողերն հնչեցընել տալով՝ ռազմագօտիէն հեռացուց իւր այրուծին, մասամբ մը զայն բնաջնջուելէ փրկելու վախով, եւ մասամբ մ'ալ թշնամոյն այս ամէհի յարձակման թափը՝ հակայարձակմամբ խորտակելու գիտաւորութեամբ: Իսկ ինքն իւր վաշտերուն գլուխն անցած, արագաբայլ գնացքով, ատրպատականեան հեծելագունդերու վրայ քալեց, որոնք, ստուարաթիւ հայ ազատագունդերու հետ, Տիգրանի անձնական պաշտպանութեան յատկացուած էին: Ասոնք սակայն հազիւ թէ հեռուէն նշմարեցին Հոռմայեցի հետեւեակներու այս աներկիւղ գրոհն իրենց վրայ, սարսափէ բռնուած, ու գետտակաւ լեգէոնականք իրենց սուրները չմերկացուցած՝ իսկոյն դարձուցին իրենց երկվարներն ու փախուստ տուին ռազմադաշտէն, առանց կանգ առնելու: Ըստ Պլուտարքոսի, այս փախուստն գիշեր մ'ամբողջ տեւած կ'ըլլայ, մինչեւ որ Հոռմայեցիք թշնամի սպաննելէ դադրելով, իրենց ձեռքն ինկած գերին ու աւարը հետաքարշ ընելէ կը հրաժարին: Ըստ Լիւիոսի (առ Պլուտարքոսի) Հայերն այս ճակատամարտին մէջ թէեւ շատ քիչ կորուստ կ'ունենան, մեռեալ կամ գերի, քան Տիգրանակերտի ճակատամարտին մէջ, սակայն ատոր փոխարէն մեծ թիւ կը կազմէ կորուստն ազատորդիներու եւ զօրագլուխներու: Զարմանալի ալ չէ սակայն այս երեւոյթը, եթէ նկատի առնուիք այն պարագան որ հայ հեծելագունդերն կազմուած էին գլխաւորաբար ազատորեարէ, մանաւանդ որ վերջին զօրաժողովին լաւ ընտրութիւն ալ եղած էր անոնց մէջ. մինչդեռ նախընթաց ճակատամարտին, հետեւեակազօրաց աշխարհաստմբ բազմութիւններ ի զօր զօհուած էին հռոմէական սուրին:

Շատ տարօրինակ կը հնչէ Պլուտարքոսի քով միայն յիշատակուած սա մէկ վկայութիւնը, թէ հայ, պոնտացի ու ատրպատականցի երեք դաշնակից արքաներէն Միհրդատ կ'ըլլայ առաջինը որ ռազմադաշտէն կը փախչի, որ եւ ոչ իսկ կարող կ'ըլլայ հռոմէացի զօրաց աղաղակներուն տոկալ: Ասի պարզապէս խեղաթիւրել է եղելութիւնները, մինչդեռ իրաց արդիւնքը ցարդ բոլորովին ներհակն ապացուցած էր: Այդպիսի վատաստութիւն մը, եւ այն՝ երեք դաշնակիցներէն ամենակորովին վերագրել ուղեղն ուղղակի կը հակասէ ակնյայտին իրականութեան, նա մանաւանդ Միհրդատի — բիւրաւոր առիթներու մէջ

— իւր զօրաց գլուխն անցած՝ թշնամիներու վրայ քալելն, եւ մղած անթիւ ու անհամար պատերազմներուն մէջ շատ ստեպ առած վերքերը տեսնելէ յետոյ¹: Այս հակիրճ, սակայն շատ ուշագրաւ տեղեկութիւնը, որուն ակնադիւրը Լիւիոս է, եթէ բոլորովին ջնջուելու արժանի ալ չըլլայ, գոնէ պէտք է ուրիշ՝ յամենայն դէպս մեզ անյայտ պատճառ մ'ունեցած ըլլայ:

Աւելորդ չեմ նկատեր հոս սա եւս շեշտել, որ հռոմէական հետեւեակազօրաց միջնամարտիկ գումարտակին կողմէ Հայոց վրայ եղած յարձակման մը մասին Գրումանի եւ Ռայնախի պատմածները մեր աղբիւրներու վկայութեանցը համապատասխան չեն:

Հնար է կարծել թէ Ղուկուլտոս զէնքի յաջողութիւն ունեցած, եւ, իբր ընդդիմամարտ՝ իւր միջնամարտիկ հետեւեակաց գումարտակը քալեցուցած ըլլայ վրական ու մարական հեծելագունդերուն վրայ, ի պաշտպանութիւն հռոմէական տկար այրուծիոյ, որով եւ Գրումանի վարկածը ուղիղ եղած կ'ըլլար². զայս պէտք էր սակայն նախ փաստացիօրէն ապացուցանել, ինչ որ բացարձակապէս անկարելի է, առ ի չգոյէ հաւաստի տեղեկութեանց: Ղուկուլտոսի զայս նախատեսելով՝ իւր թեւերուն սպառնացող թշնամի հեծելազօրաց դէմ պահեստի գունդ կազմած ըլլալը Պլուտարքոսի սա *περὸς τὰς χυκλώσεως τῶν πολεμίων* խօսքէն կը հետեւցուի: Այսու հանդերձ շատ խնդրական կը մնայ այդ ծրագրին ոեւէ առթիւ գործածութեան գրուիլը: Իրաց ընթացքէն միայն դատելով, ես կը կարծեմ թէ աւելորդ իսկ էր այդ: Բացայայտ է թէ հայ հեծելագունդերը հռոմէականներուն առջեւ փախուստ տուած էին, ու չկայ տեղ մը յիշատակուած, որ անոնք հակայարձակողական անցնելով՝ իրապէս յետս մղած ըլլան հռոմայեցիները: Թէեւ վերջնոցս վերաւորեալներուն թիւը շատ աւելի եղած էր: Վերն արդէն ըսեր էինք թէ Հայոց ծրագիրն էր այս: Հոս եւս հա հապճեպով եղած որոշումը կասեցուցած էր գործադրութիւնը ծրագրին, եւ, բաց աստի, կրցած էր Ղուկուլտոս դիպող ատենին ետ կոչել իւր հետամուտ ձիաւորները. այնպէս որ անոնք դեռ բոլորովին անվթար՝ կարող էին հռոմէական փաղանգին երկու թիւերը պաշտպանել: Յետոյ արդէն հետեւեակազօրաց նախամարտիկ գունդին գործած

¹ Այս մասին, ի միջի այլոց, տես նաեւ Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 88/89, Դիոն, գիրք ԼԵ, գլ. 13, Պլուտարքոս, Պոմպէոս, գլ. 42:

² Gesch. Roms IV, S. 152.

յարձակմամբը թշնամին այնպես մը վկանդուած էր, որ միջնամարտիկ գունդին նոր յարձակման տեղի չկար ամենեւին:

Շատ աւելի անըմբռնելի կը մնայ ինձ Ռայնխտի¹ վարկածը, որ ուղղակի միջնամարտ գունդին կու տայ զՄիհրդատ ի փախուստ դարձնելու պատիւը: Մեզի ծանօթ աղբիւրներէն ոչ մէկուն քով սակայն ամենագոյն յիշատակութեան միակ կը հանդիպինք Միհրդատի կողմէ եղած ոեւէ շարժումի մը, որուն դէմ միջնամարտ գունդը գործածել հարկ եղած ըլլար: Իսկ եթէ Պլուտարքոսի վկայութեանը վրայ բացարձակապէս կառչած՝ հաստատ մնալ կ'ուզուի այն ենթադրութեան վրայ, որուն համաձայն, իբր թէ Միհրդատ հռոմէական հետեւակազորուն յարձակմանը դիմանալ չկարենալով փախուստ տուած ըլլայ, այդ պարագային ոչինչ ընդդէմ է կարծեմ նոյնքան իրաւամբ նաեւ ենթադրել, թէ Միհրդատ ուղղակի նախամարտիկ գունդին առջեւէն փախած ըլլայ: Ռայնխտի կազմած ռազմավարական ծրագրին համաձայն՝ ուղած կ'ըլլայ Միհրդատ թիկունքէն Հռոմայեցւոց վրայ իյնալ. գործողութիւն մը, որ, ըստ ինքեան, շատ ալ օգտակար կրնար եղած ըլլալ. ափսոս սակայն, որ այդպիսի ենթադրութիւն մը արդարացրնող ոեւէ պատճառ գոյութիւն չունի, նա թէ Արածանիով իսկ Հռոմայեցւոց թիկունքն ըստ բաւականի լաւ պաշտպանուած էր:

Ես, իմ մասին, շատ աւելի կը միտիմ կարծել, թէ Միհրդատ հոս եւս՝ ինչպէս Տիգրանակերտի քով, երբեք պատերազմակից եղած չէր Տիգրանի, եւ թէ նա՝ ինչպէս յառաջ, նմանապէս եւ այժմ, հայկական ուժերուն երկրորդ կիսաբաժնին — որուն կորիզը կը կազմէր բովանդակ հետեւակազորը — ընդհանուր հրամանատարն էր: Արդ, Լուկուլլոսի չուին նպատակն իմացուելով երբ Տիգրան իւր ձիաւորներով զայն հետապնդելու ելաւ, եւ ի վերջոյ Արածանէն ձախակողմն անոր դէմ ճակատեցաւ, ապահովաբար Միհրդատ եւս իւր զօրաբանակովն անոր հետեւած ըլլալու էր: Արդ, շատ հաւանական է որ մինչեւ վերջնոյս ռազմագաշտ հասնին՝ որոշեչ ճակատն արդէն մղուած վերջացած ըլլար, եւ, այս պատճառաւ, Միհրդատ ուղած չըլլար իւր հետեւակազորն անօգուտ յարձակման մը մղել, ալ զայն ապագային աւելի աղդեցիկ կերպով գործածելու նպատակաւ՝ առանց պատերազմելու, հեռացած ըլլար ռազմաճակա-

տին քովերէն: Այս հաւանական միջադէպն անշուշտ առիթ տուած կրնար ըլլալ Լիւիոսի ծանօթ քննադատութեան, որով կը դարձնէր նա զՄիհրդատ թէ “տոկալ չկարենալով հռոմայեցի զօրաց աղաղակներուն” փախած է ռազմագաշտէն: Գուցէ թէ Մոմսէն եւս իւր վերոյիշեալ խօսքերովն այսպիսի կամ նման կարծիք մը յայտնել ուղած ըլլար. այդ պարագային սակայն, պէտք չէր անհատական կարծիք մը՝ իբր հաստատուն իրողութիւն մը վճռականօրէն ներկայացընել: Այս բոլորն, ի հարկէ, ենթադրութիւններ են լոկ, որոնց ստիպուած ենք մենք դիմել մեր աղբիւրներուն անբաւականութեան եւ որոշ տեղեկութեանց չգոյութեան պատճառաւ:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓՈԼԵԱՆ

ՀՈԼԼԱՆՔԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ - ԺԹ. ԳԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն:)

Դ.

Շահին Կանդի Հալէպցի հայ լեզուագէտը Լէյդէնում: Բոբովսկի-Ալի Բէյի՝ Աստուածաշունչի թրքերէն թարգմանութիւնը: Շահինի քննութիւնն ու եզրակացութիւնը դրա մասին: Բոբովսկու ձեռագիրն Ամստերդամում: Լէյդէնի պրոֆէսորներ Գոլիոսի եւ Պետրէուսի կարծիքները Շահինի մասին: Շահինի վիճակը:

Այն ժամանակ երբ Ամստերդամում Աստուածաշունչի հայերէն հրատարակութեամբն էին զբաղուած, մերձակայ Leyde կամ այժմ Leiden քաղաքում¹, մի ուրիշ ուսումնական հայ աշխատում էր թրքերէն Աստուածաշունչի վրայ Այս հայը կոչվում էր Շահին Կանդի (Shahin Kandi), որ ծննդեամբ հալէպցի էր, ուրեմն Սի-

¹ Լէյդէն քաղաքը վաղուց համբաւուր էր իր գիտական հաստատութիւններով եւ այդ պատճառով “Ջիւսիսային Աթէնքէ” փառաւոր կոչումն էր վայելում: Նշանաւոր են այժմ էլ՝ համալսարանը, Ազգագրական թանգարանն եւ Ս. Պետրոս եկեղեցին, ինչպէս նաեւ քաղաքային Տունն իր հազուագիւտ արեւելեան գորգերով:

¹ Անդ. էջ 164 եւ 165:

